

VEZİR

vezâret, etkinliği sınırlı vezirler için de ve-sâta kelimelerinin kullanıldığını belirtmektedir (*Şubhu'l-a'sâ*, III, 478-479). Bu iki sınıfa mensup vezirler arasında birçok gayri müslim vardı (M. Hamdî el-Münâvî, s. 38-39, 297-304).

Bedr el-Cemâlî'ye kadar görev yapan Fâtımî vezirleri tenfiz veziri kabul edilir. Bunlar sınırlı yetkilere sahipti ve halife onların bütün işlerini denetlerdi. Halife Müstansır-Billâh'ın 467 (1074-75) yılında bütün yetkilerini devlette düzeni yeniden sağlayarak Bedr el-Cemâlî'ye devretmesiyle birlikte vezirlik saltanat makamı yerine geçerek tefvîz vezirliğine dönüşmüştür. Bedr el-Cemâlî ayrıca kâdilkudâtlik ve dâiddu-âtlık gibi büyük önem taşıyan görevlere tayinle de yetkili kılınmış, bu görevleri üstlenenler onun nâibi kabul edilmiştir. Bedr el-Cemâlî'ye ve daha sonra bu göreve getirilenlere vezir ismi terk edilerek "emîrül-cüyüş" unvanı verilmiştir. Sultanlara mahsus el-Melikü'l-Efdal, el-Melikü'l-Mansûr gibi unvanlar da taşıyan bu vezirler bağımsız hareket etmiş (Makrîzî, *el-Hıta*, I, 440) ve mezâlîm toplantılarına başkanlık yapmıştır (İbnü't-Tuveyr, s. 122).

Fâtımî vezirlerine "sicillü'l-vizâre" denilen bir görevlendirme yazısı veriliyordu. Vezirlik alâmetleri genelde cübbe, sarık, kolye, kılıç ve divitti. Asker ve sivil kökenli oluşlarına göre değişmekle birlikte vezirlerin kendilerine has kıyafetleri vardı. Fâtımî vezirleri iktâlar hariç aylık 5000 dinar alıyordu. Çocuklarına ve kardeşlerine 200-300, yardımcılarına ve maiyetine sayılarına göre 300-500 dinar aylık veriliyordu. Vezirlerin görevlerini yaptıkları resmî konakların ilki halifelerin yaşadığı el-Kasrül-kebir civarındaki Dârü'l-vizâreti'l-kubrâ idi. Bedr el-Cemâlî'nin inşa ettirdiği ve görevi süresince kaldığı bu konağı ondan sonra oğlu Efdal b. Bedr ilâvelerle yenilemiştir. Ancak Efdal burada fazla kalmamış, Nil kıyısında yaptırdığı konağa yerleşmiştir. Onun ardından vezirlik makamına getirilen Me'mûn el-Batâihî, Dârü'l-vizâreti'l-kubrâ'ya geri dönmüş, burası Fâtımîler'in yıkılışına kadar vezirlerin resmî makamı olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Ezherî, *Tehzibü'l-luğa* (nşr. Riyâd Zekî Kâsım), Beyrut 2001, IV, 3883; Cevherî, *eş-Şihâh* (nşr. Halîl Me'mûn Şihâ), Beyrut 2008, s. 1136; Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, s. 370; Ya'kübî, *Târîh*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), II, 352-353; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VII, 450; VIII, 136, 156 vd.; X, 19, 21; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, tür.yer.; Ebû Bekir es-Sülî, *Şismün min aḥbârî'l-Muktedir-Billâh el-'Abbâsî* (nşr. Halef Reşid Nu'mân), Bağdad 1999, s. 151, 193-194, 264; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 339,

340; Nerşahî, *Târîhu Buḥârâ* (trc. ve nşr. Emîn Abdülmecîd Bedevî – Nasrullah Mübeşşer et-Tirâzî), Kahire 1385/1965, s. 18, 46, 137, 142; İbn Miskevî, *Tecâribü'l-ümem* (nşr. Ebû'l-Kâsım İmâmî), Tahran 2001, III, 504, 519, 521 vd.; V, 80, 82, 96, 112, 149, 217, 223, 225, 229, 260-261, 332; VI, 138, 211, 287; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsümü dâri'l-hilâfe* (nşr. Mîhâil Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 91, 130; a.mlf., *el-Vüzerâ' ev Tuhfetü'l-ümerâ' fi târihi'l-vüzerâ'* (nşr. H. F. Amedroz), Leiden 1904, s. 268, 325; Mâverdî, *el-Aḥkâmü's-sultâniyye*, Beyrut 1405/1985, s. 25-32; a.mlf., *Ḳavâninü'l-vizâre* (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed – M. Süleyman Dâvûd), İskenderiye 1398/1978, s. 61-62; Kudâî, *Târîhu'l-Kudâî: Kitâbü 'Uyûni'l-ma'ârif ve funûni aḥbârî'l-halâ'if* (nşr. Cemil Abdullah M. el-Misrî), Mekke 1415/1995, s. 394; Ebû'l-Kâsım İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vizâre* (nşr. Abdullah Muhlis), Kahire 1923, s. 19, 21, 59, 63; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (Atâ), XIV, 49-50; XVIII, 166-170, 246-247; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetu'l-mukleteyn fi aḥbârî'd-devleteyn* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Stuttgart 1412/1992, s. 47, 105, 106, 107, 110, 120-122; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1993, V, 2317-2319; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 403, 404, 459; X, 88-89; İbn Halikân, *Vefeyât*, I, 346-347; II, 195; VI, 232, 233; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 153, 155-156, 174 vd.; 268, 312, 319-321, 337-339; Zehebi, *A'lâmü'n-nübela'*, XV, 292; XXIII, 361-362; İbn Haldûn, *el-'İber* (nşr. Halîl Şehhâde), Beyrut 2001, I, 295-296, 298; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 347, 478-479, 525; X, 234-242; Makrîzî, *el-Hıta*, I, 402-403, 438, 440, 483; II, 155; a.mlf., *el-Mukaffa'l-kebir* (nşr. Muhammed el-Ya'vî), Beyrut 1411/1991, III, 43; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara*, II, 125, 193 vd.; Makkarî, *Nefḥu'l-ḥib*, I, 216; C. Zeydân, *Târîh*, I, 151, 152; D. Sourdel, *Le vizirat 'abbâsî-de de 749 a 936*, Damas 1959-60, tür.yer.; S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1968, s. 168, 172-173, 191-196; Tefvîk Sultân el-Yüzbekî, *el-Vizâre: Neş'etühâ ve tetâvürühâ fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*, Bağdad 1390/1970, tür.yer.; M. Hamdî el-Münâvî, *el-Vizâre ve'l-vüzerâ' fi'l-'aşrî'l-Fâḫmî*, Kahire, ts.; Muhammed Misfir ez-Zehrânî, *Nizâmü'l-vizâre fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*, Beyrut 1406/1986, s. 71 vd., 119 vd.; İbrâhim Selâm el-Kürevî, *Nizâmü'l-vizâre fi'l-'aşrî'l-'Abbâsiyyi'l-evvel*, İskenderiye 1989, tür.yer.; Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetü'l-'Abbâsiyye fi 'ahdî tasalluti'l-Büveḫhiyyin*, İskenderiye 1991, s. 83-102; Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (trc. İsmail Yiğit v.dğr.), İstanbul 1991-92, II, 137; III, 72, 452-453; IV, 188; a.mlf. – Ali İbrâhim Hasan, *en-Nüzumü'l-İslâmiyye*, Kahire, ts. (Mektebetü'n-nehdâti'l-Misriyye), s. 113, 114; M. Ziyâeddin er-Reyyis, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi* (trc. İbrâhim Sarmış), İstanbul 1995, s. 241; Abdülazîz ed-Dürî, *el-'Aşrü'l-'Abbâsiyyü'l-evvel*, Beyrut 1997, s. 51-52; Nâsir el-Ensârî, *el-Mücmel fi târihi Mısır*, Kahire 1997, s. 104-105, 114-115; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi*, Ankara 1997, s. 130; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Divânlar: 132-232/750-847*, Ankara 1997, s. 21; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâmın Rönesansı* (trc. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 113, 114, 116, 118; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik: 1250-1517*, İstanbul 2009; Mahmûd Hilmi, "el-Vizâre fi'd-devleti'l-İslâmiyye",

Mecelletü'l-Baḫşî'l-İlmî ve't-türâşî'l-İslâmî, I, Mekke 1398/1978, s. 156-163; R. A. Kimber, "The Early Abbasid Vizierate", *JSS*, XXXVII/1 (1992), s. 66, 68; Cengiz Kallek, "Mâverdî'nin Ahlâkî, İçtimâî, Siyasî ve İktisadî Görüşleri", *Divân: İlmî Araştırmalar*, sy. 17, İstanbul 2004, s. 227; "Vezîr", *İA*, XIII, 309, 310, 311; Muhammed Qasim Zaman, "Wazir", *EL*² (İng.), XI, 185, 186.

FATİH YAHYA AYAZ

Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik. Karahanlılar. Karahanlılar'da hükümdarın vekili sıfatıyla devlet işlerini yürüten vezirin (yuğruş) başlıca görevleri ülkede dirlik ve düzeni, halkın huzur içinde yaşamasını sağlamak, devletin hâkimiyet sâhalarını genişletmek, hazineyi zenginleştirmek, devlet hizmetinde çalışanlara karşı iyi davranmak, onların sadakatle görev yapmalarını temin etmektir. Yûsuf Has Hâcib vezirin hükümdarın eli olduğunu, kanun çıkarırken daima halkın yararını düşünmesi gerektiğini belirtir (*Kutadgu Bilig*, beyit nr. 4140). Vezir akıllı, hesap bilir, dürüst, tok gözlü, dindar, becerikli, bilgili ve heybetli olmalıdır. Asil bir aileden gelmelidir. Halka âdil davranmalı, hükümdarın güvenini zedeleyecek tutum ve davranışlardan sakınmalıdır (*a.g.e.*, beyit nr. 2184-2262). Karahanlı devri kaynaklarında kadılık, nâiblik ve vezirliğin önemine işaret edilmiş, bunların kötü kimselerin eline geçmesi halinde halkın işlerinin de kötüye gideceği vurgulanmıştır (Genç, s. 40, 165). Büyük divana (Meclis-i Âlî) vezirin başkanlık ettiği, vezire bağlı olarak çalışan Divân-ı İstifâ'nın başında açığı (müstevfî = hazinedar), Divân-ı İnşâ ve Tuğrâ'nın başında bitikçi, ılımgâ ile tamgaçının (mühürdar) bulunduğu, ayrıca Divân-ı Arz görevini yürüten bir kurumun varlığı bilinmektedir (*a.g.e.*, s. 173). Vezirlik görevine getirilen kişiye unvan, mühür, tuğ, davul, zırh, hil'at, eyer takımı, at, siyah ipekten bir çetr ve dirlik verilirdi (Yûsuf Has Hâcib, beyit nr. 1036, 1766; *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, III, 41). Buldukları bölgeleri hükümdar adına yöneten hânedan mensuplarının da birer veziri (ket-hüdâ) vardı.

Gazneliler. Gazneliler'de birkaç divandan oluşan hükümet teşkilâtının başında vezir (hâce-i büzürg) bulunurdu. Divân-ı Vezâret (Divân-ı Hâce, Divân-ı Vezîr), Divân-ı Risâlet, Divân-ı Arz, Divân-ı İşrâf, Divân-ı Vekâlet, Divân-ı İstifâ, Divân-ı Berid, Divân-ı Âb ve Divân-ı Müsâdere vezire bağlı olarak görev yapardı. Divan başkanları, kumandanlar ve hâcibler vezirin emrinde çalışırdı. Vezirler göreve başlamadan ön-

ce sultanla, hangi şartlar altında görev yapacaklarına dair bir muahede imzalandı. Gazneli Mahmud'un babası Sebük Teğin her işin ehline verilmesi gerektiğini, aksi davranışın bir zulüm olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bir kimsenin yeteneğine bakılmaksızın sırf babasının mevkii dikate alınarak vezir tayin edilmemesi, vezirlikte önce asalete, ardından kabiliyete öncelik verilmesi istenmektedir (Merçül, VI/1-2 [1975], s. 229, 231; Palabıyık, s. 99). Vezirler sultanın tevkii taşıyan bir menşurla atanırdı. Sultan Mesud'un ileri gelen devlet erkânıyla görüştüğünden sonra vezir tayin ettiği bilinmektedir.

Vezir göreve başlayacağı zaman huzura kabul edilir, sultan, kendisine isminin yazılı olduğu bir yüzük (mühür) verir, yapılan törenin ardından göreve başlardı. Sultan devlet işlerinde kendi fermanından sonra vezirin fermanının geçerli sayıldığına belirtir, böylece onun sınırsız yetkilerle donatıldığını gösterirdi. Sultanla vezir arasındaki irtibatı sâhib-dîvân-ı risâlet sağlardı. Vezirlik âlâmetleri arasında hil'at, yüzük, divit, sarık, serâperde (çadır) ve kılıç bulunurdu. Vezir sultandan divan görevlilerinin, nâib ve müşriflerin güvenilir kişilerden seçilmesini ve onların kendisine karşı sorumlu tutulmasını talep ederdi (Nuhoğlu, s. 234). Beyhaki'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre hazineye gelir temini vezirlerin öncelikli görevlerindendi. Maaşların miktarı ve ödeme zamanı vezir tarafından tesbit edilirdi. Vezir ayrıca ordularını sevk ve idare ederdi. Nitekim 426'da (1035) Belh ve Toharistan'da çıkan isyanları Vezir Ahmed b. Abdüssamed bastırmıştır. Öte yandan vezirlik, yetki ve sorumluluğuyla paralel olarak tehlikeli bir makamdı. Zira vezirler, kumandan ve devlet adamlarını kontrol altına alabilmek için bazı tedbirler başvurduğundan onu gözden düşürmek amacıyla entrikalar çevirirdi. Meymendî bundan dolayı Sultan Mesud'un vezirlik teklifini kabul etmemiş, fakat hükümdarın ısrarı karşısında razı olmuş, ancak sultandan aleyhindeki tahrirlere kapılmayacağına dair söz almıştır. Dîvân-ı Arz'ın başkanıyla birlikte vezir orduyu denetleyip her an savaşa hazır durumda bulundururdu. Bunun yanında genelde hükümdarın yolculuklarında ona refakat eder, sultanın Hindistan seferleri sırasında bazan da ona vekâleten Horasan'da kalırdı. Vezirler göreve başlarken hükümdara ihanet etmeyeceklerine dair bir yemin metni (sevğendnâme) imzalardı. Suç işleyen vezirler emir-i hares tarafından cezalandırılırdı.

Büyük Selçuklular. Büyük Selçuklular'da Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli etkisinin en açık şekilde görüldüğü kurum vezirliktir. Bunun başlıca sebebi Selçuklular'ın da vezirlerini İran asıllardan seçmiş olmalarıdır. Tuğrul Bey'in başlattığı bu uygulama daha sonraki dönemlerde devam etmiştir. Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı büyük divana (Dîvân-ı A'lâ / Dîvân-ı Vezâret) vezirler başkanlık eder, bu divana müstevfî, tuğrâî, müşrif, ârizu'l-ceyş de katılırdı. Sultan Melikşah, bütün devlet işlerini veziri Nizâmülmülk'e havale etmiş ve dilediği gibi davranabileceğini söylemiştir (İbnü'l-Esîr, X, 79-80). Vezirler bu makama gelmeden önce tuğrâilik ve müstevfîlik gibi görevlerde bulunanlar arasından seçilirdi. Muhammed Tapar'ın veziri Sa'dülmülk-i Âbî daha önce müstevfîlik yapmıştı; Sencer'in veziri Muhtassülmülk Muînüddîn-i Kâşî, Muhammed Tapar'ın hanımı Gevher Hatun'un veziriydi. Mahmûd b. Melikşah'ın veziri Tâcülmülk de Melikşah'a müstevfîlik ve annesi Terken Hatun'a vezirlik yapmıştı. Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidüddin Merzûbân da tuğrâî idi. Enüşîrvân b. Hâlid-i Kâşânî ârizu'l-ceyş olarak göreve başlamış, Muhammed Tapar'ın vezir nâibliğini ve hazinedarlığını yaptıktan sonra Mahmûd b. Muhammed Tapar ve kardeşi Mesud ile Halife Müstersîd-Billâh'ın veziri olmuştur. Eazzülmülk Ebü'l-Muhâsin ed-Dihistânî âmidlikten sonra Sultan Berkya-ruk'un vezirliğine tayin edilmiştir. Öte yandan Togan Bey el-Kâşgarî gibi tüccarlıktan, II. Tuğrul'un veziri Sadreddin gibi kadıktan gelenler de vardı (Bündârî, s. 272). Nizâmülmülk eserinde vezirin devlet hayatındaki önemli rolüne işaret eder ve tarihte ün kazanmış birçok hükümdarın şöretlerini vezirlerine borçlu olduğunu söyler. İyi bir vezirin döneminde ülkenin mâmur hale geleceğini, ordunun güçleneceğini, reâyânın huzur ve rahata kavuşacağını, hükümdarların da gönlünün ferahlayacağını yazar (*Siyâsetnâme*, s. 30). Vezirin yetkilerinin başında Dîvân-ı A'lâ başkanlığı geliyordu. Bu yetkilerle donatılmış vezirin başlıca görevleri halifeler ve yabancı hükümdarlarla olan ilişkileri düzenlemek, hazinenin gelir ve giderlerini tanzim etmek, vergi miktarlarını halkın durumuna göre belirleyip toplamak, maliyede israfı önlemek, olağan üstü durumlar için gerekli tedbirleri almak, memurların maaşlarını, hükümdarın maiyetindekilerin erzakını tesbit etmek ve iktâ tevcih etmektir. Memurların görevlerini yerine getirip getirmediği vezirin nâibleri vasıtasıyla

kontrol edilirdi. Vezir törenlerde, vasal hükümdarlarla yapılan görüşmelerde, Dîvân-ı Mezâlim'de sultanın vekili sıfatıyla yer alırdı. Bu bakımdan Selçuklu vezirliği vezâret-i tefvîz idi.

Vezirler sarayın ve ordunun harcamalarını kontrol ederdi; bu durum vezire orduyu denetleme imkânı da verirdi. Vezirler hazineye gelir sağlanmasıyla yakından ilgilenmiştir. İlk Selçuklu veziri Bûzcânî temin ettiği 50.000 dirhemi Tuğrul Bey'e vermiş, o da devletin doğudaki problemlerini halletmesi için Çağrı Bey'e göndermişti. Vezirler bunun için müsadereye başvururdu. Kündürî, Tuğrul Bey'in maiyetindekilerden 500.000 dinar (İbnü'l-Cevzî, s. 112; Taneri, V/8-9 [1967], s. 107), Nizâmülmülk de Alparslan'ın kız kardeşi Gevher Hatun'un mallarını müsadere ettirmişti (*a.g.e.*, V/8-9 [1967], s. 176). Nizâmülmülk gibi güçlü vezirler tâbi hükümdarların ve önemli görevlilerin tayininde de rol oynardı. Nitekim Mervânî Emîri Nizâmeddin, Nizâmülmülk'ün iradesiyle emir ilân edilmiş, yine Nizâmülmülk, Sa'düddevele Cevherâyin'i Bağdat şahneliğine, Kündürî de Dâmegânî'yi kadılıkdâtılığa getirmişti. Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medresesi'ne kendi imzasını taşıyan menşurla tayinler yaptığı bilinmektedir. Nitekim Ebû Abdullah et-Taberî, Ebû Muhammed eş-Şîrâzî ve Gazzâlî onun menşuruyla Nizâmiye müderrisliğine getirilmişti (İbnü'l-Esîr, X, 185; İbn Hallikân, IV, 217). Kazanılan zaferleri de fetihnâmelerle halifelere ve mahallî hükümdarlara vezirler bildirirdi. Ayrıca imar faaliyetleriyle de yakından ilgilenirlerdi. Nizâmiye medreselerinin tesisi gibi Vezir Muhtassülmülk Muînüddin de çeşitli şehirlerde mescid ve medreseler yaptırmıştır.

Yüksek dereceli devlet memurlarıyla kumandanlar hakkındaki şikâyetler sultanın başkanlık ettiği Dîvân-ı Mezâlim'de karara bağlanırdı. Vezirler de halkın memurlarla ilgili şikâyetlerini dinlerdi. Nizâmülmülk, oğlu Fahrülmülk'e yazdığı bir mektupta sarayının kapısını mazlumlar için daima açık tutmasını ve haftanın bir gününü halkın şikâyetlerini dinlemeye ayırmasını söyler (Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akilî, s. 214). Devlet adamlarını, ulemâyı ve diğer ileri gelenleri yargılayan vezirler idam cezası verme yetkisine de sahipti. Şahne, muhtesib ve sâhibü's-şurtanın, müderris, kadı ve kadılıkdâtıların tayin yetkisi de vezire aitti. Vezirler ferman / menşur da çıkarabilirdi. Âmidülmülk el-Kündürî tevkî'leri bizzat kendisi kaleme alır-

VEZİR

di. Bûndârî, Nizâmülmülk'ün çıkardığı فرمانların gereğinin hemen yapıldığını kaydeder. Hândmîr de Vezir Dergüzî'nin emirlerinin âdeta "Tanrı buyruğu gibi" yerine getirildiğini belirtir (*Düstûr'l-vüzerâ'*, s. 204).

Veziirlere hükümdar tarafından verilen kılıç onların askerî yetkilerle donatılmış olduğunu gösteriyordu. Selçuklu vezirleri zaman zaman orduya bizzat kumandanlık eder, bazan da sultanın yanında seferlere katılırlardı. Nizâmülmülk, Alparslan'ın Malazgirt Savaşı dışındaki bütün seferlerine katılmıştır. Sa'dülmülk de Bâtınîler'le mücadele etmiş ve Şahdiz Kalesi'ni fethetmiştir. Müeyyidülmülk, Sultan Berkýaruk'un Rey yakınlarında Tutuş ile yaptığı savaşta bulunmuştur. Ahmed b. Nizâmülmülk de Muhammed Tapar ile Seyfûddeve Sadaka arasında 501'de (1108) cereyan eden savaşa iştirak etmiş, 503 (1109) yılında Alamut'u muhasara eden Selçuklu ordusuna kumandanlık yapmıştır. Vezirlerin kendilerine bağlı gulâmlardan meydana gelen askerleri vardı. Nizâmülmülk'ün Melikşah'tan sonra Berkýaruk'un tahta çıkmasını sağlayacak askerleri olduğu bilinmektedir. Vezirler ordunun teşkili ve asker sayısının artırılması gibi konularda sultana teklifte bulunurlardı. Sultan Melikşah davranışlarını beğenmediği 7000 askeri ordudan uzaklaştırmak isteyince Nizâmülmülk bunların daha sonra problem teşkil edebileceğini söylemiş, ancak sultan onu dinlememişti; neticede bu askerler Tekiş'e katılarak isyan etmişlerdi. Vezirlerin asker üzerinde büyük nüfuzları vardı. Sultanlar geniş yetkilerle donattıkları vezirleri denetler, bir suç işlediklerinde onları yargılar ve idama kadar varan cezalar verirlerdi. Nitekim Sa'dülmülk zındıklık ve ihanetle suçlanıp idam edilmişti. Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'ün ulemâya her yıl 300.000 dinar dağıtarak hazineyi zarara uğrattığına dair iddialar üzerine onu sorguya çekmiş, vezirin kendisini ikna etmesi üzerine yetkilerini daha da arttırmıştır.

Sultanın katıldığı bütün merasimlerde yer alan vezir bazı seyahatlerinde de yanında bulunurdu. Kündürî Tuğrul Bey'in Hemedan, Nizâmülmülk Sultan Melikşah'ın Bağdat seyahatlerinde kendilerine refakat etmişlerdi. Vezir bazan merasimlerde sultanı temsil eder, hilâfet makamına yeni geçen halifeye sultan adına biat ederdi. Nitekim İzzülmülk b. Nizâmülmülk, Sultan Berkýaruk adına Halife Müstazhir-Billâh'a biat etmişti (İbnü'l-Esîr, X, 231). Sultan ve kumandanların halife tarafından ka-

bul merasiminde vezirler önemli rol üstlenirdi. 479'da (1086) Sultan Melikşah ve emirleri Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından kabul edilince onları halifeye Nizâmülmülk takdim etmişti (Bündârî, s. 81-82). Vezirlerin zaman zaman elçilik görevi yaptıkları da bilinmektedir. Selçuklu vezirleri Abbâsî halifelerinin vasal devletlerle ilişkilerinde aracılık yapardı. Nizâmülmülk, Selçuklu-Abbâsî münasebetlerinin bozulmaması için büyük gayret sarfetmiştir. Ayrıca sultanın ve hânedan mensuplarının nikâh merasimlerinde rol oynarlardı. Meselâ Kündürî, Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla, halifenin de Çağrı Bey'in kızıyla evliliklerinde, Nizâmülmülk de Alparslan'ın kızıyla Halife Kâim-Biemrillâh'ın veliahdı Uddetüddîn'in Nişâbur'da yapılan nikâh merasiminde hazır bulunmuştur. Ziyâülmülk, Muhammed Tapar'ın kız kardeşi Seyyide Hatun ile Halife Müstazhir-Billâh'ın nikâhlarında kız tarafını temsil etmiştir (502/1108). Öte yandan sultanların yanı sıra hatunların ve meliklerin de vezirleri vardı. Tâcülmülk, Sultan Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un, Kemâlülmülk es-Sümeýremî, Muhammed Tapar'ın hanımı Gevher Hatun'un, Ebû Tâhir Şerefeddin el-Kummî de Sencer'in annesi Seferiyye Hatun'un vezirliğini yapmıştır.

Veziirlik alâmetleri arasında hil'at-i vezâret, mühür, altın divit takımı, kılıç, mesned-i vezâret, nevbet, minder ve çadır önemli yer tutardı. Vezirler sultanın menşuru ile göreve başlayınca kendilerine verilen mühre tevkî'lerini hakkettirirlerdi. Bu tevkî'lerde daha çok "el-hamdülillâhi alâ niamihi (ale'n-niam)" ibaresinin yazılı olduğu görülmektedir. Vezirler günde üç defa nevbet çaldırabilirlerdi. Büyük Selçuklu vezirleri sâhib, sâhib-i ecel, müeyyed, mansûr, muzaffer, hâce, hâce-i büzürg, sadr, destür, sâhib-i divân-ı devlet, sâhib-i divân-ı saltanat, nâdiren de sadr-ı a'zam (a.g.e., s. 15) unvanlarıyla Amîdülmülk, Nizâmülmülk, Kıvâmülmülk, Mecdülmülk, Tâcülmülk, Eazzülmülk, Hatîrülmülk, Ziyâülmülk ve İzzülmülk gibi lakaplar kullanırlardı (Özaydın, Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına, s. 431-433). Nizâmülmülk eserinde lakapların önemine işaret ettikten sonra vezirlerin, sonu "mülk" ile biten lakaplar kullanması gerektiğini söyler (*Siyâset-nâme*, s. 192). Abbâsî halifeleri de Selçuklu vezirlerine unvan ve lakaplar tevcih ederdi. Halife Kâim-Biemrillâh Kündürî'ye Seyyidü'l-vüzerâ, Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî'ye Nizâmülmülk Kıvâmüddeve ve d'dîn ve Râzî Emîri'l-müminin lakaplarını vermiştir. Selçuklu vezirlerinin görev yaptığı

yerlere dârü'l-vizâre, dergâh-ı vezâret, saray ve serâperde (çadır) denilirdi (Taneri, V/8-9 [1967], s. 147).

Veziirlerin gelir kaynakları sultanın menşuruyla tahsis edilen maaş (Sultan Alparslan'ın bir menşurunda Vezir Nizâmülmülk'e iktâsına ilâveten 50.000 dinar yıllık maaş bağlandığı kaydedilmektedir), iktâlardan elde edilen gelir, ganimetlerden alınan pay, hediyeler, gayri meşrû gelirler, rüşvet ve müsâdereler şeklinde sıralanabilir (Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk vezir olan kardeşi Ziyâülmülk'e kendisini Enûşîrvân b. Hâlid'in yerine vezir yapması için 2000 dinar vermişti; Müeyyidülmülk de Berkýaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u boğdurmadan önce kendisine 5000 dinar ödeyeceğine dair bir senet almıştı). Görev süreleri birkaç ay ile yirmi dokuz yıl arasında değişen vezirlerin on altısı İran, biri Türk kökenli (Togan Bey), biri fellâh olup beşinin kökeni bilinmemektedir. Yedi vezir suikast sonucu öldürülmüş, beşi idam edilmiş, dördü başka yerlerde görevlendirilmiş, ikisi eceliyle ölmüş, biri de (Togan Bey) azledilmiştir (a.g.e., V/8-9 [1967], s. 175-186).

İhtiraslı emirlerle olan ilişkilerinde vezirler büyük sıkıntılar çekmiştir. Nizâmülmülk'ün ölümüne kadar vezirler emirlerden daha nüfuzluymuştu. Daha sonra gelen yeteneksiz vezirler vezâret makamının eski gücünün azalmasına yol açmıştır. Henüz müstevfî iken Müeyyidülmülk'ü azlettirip Fahrülmülk'ü vezir tayin ettirmeyi başaran, böylece divana hâkim olan Mecdülmülk vezirliğe gelince emirleri kontrol altına almaya başlamış, bu durum emirlerin işine gelmemiştir. Emîr Üner, Mecdülmülk'ün bu davranışı yüzünden isyana kalkışmış, bir süre sonra katledilmiş, fakat vezire karşı girişilen muhalefet devam etmiştir. Nihayet Mecdülmülk parçalanarak katledilmiştir. Enûşîrvân b. Hâlid, özellikle fetret devrindeki vezirlerin kabiliyetsizliklerini *Fütûru zamâni's-şudûr* ve *şudûru zamâni'l-fütûr* adlı eserinde ayrıntılı biçimde ele alır (Bündârî, tür.yer.; krş. Özaydın, *Sultan Berkýaruk*, s. 147-154).

Başlangıçta vezirler doğrudan sultanın huzuruna girebilirdi. Nizâmülmülk'ten sonra emîr-i hâcib hükümdarla vezir arasında aracı olmuştur. Vezirler sultan tarafından kabul edildiklerinde yer öperlerdi. Sultan gerekli gördüğünde devlet işlerini görüşmek üzere veziri çağırır ve ona danışır; ayrıca yeteneksiz vezirlerin icraatını tayin ettiği nâiblerle kontrol ederdi. Nitekim Sultan Muhammed Tapar, Enûşîrvân b. Hâlid'i veziri Hatîrülmülk'e nâib tayin

ederek onu kontrol ettirmiş, vezir de bundan rahatsız olmuştu (Bündârî, s. 108-109). Vezirle üst düzey devlet görevlileri arasında bir anlaşmazlığın çıkması halinde sultan buna müdahale edip sorunun çözülmesini isterdi. 453 (1061) yılında meydana gelen bazı olaylar yüzünden Vezir Amîdülmülk Kündürî hakkında şikâyetler gelince halife vezire meselelerin güzelliikle halledilmesini emretmişti (İbnü'l-Cevzî, VIII, 220) (Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları ve Irak Selçukluları'nın merkez teşkilâtı da Büyük Selçuklu devlet teşkilâtı esas alınarak oluşturulduğu için ayrıca incelenmemiştir).

Anadolu Selçukluları. Anadolu Selçukluları'nda da vezirlik kurumu daha önceki devletler örnek alınarak oluşturulmuştur. Yine geniş yetkilere sahip olan vezirin en önemli görevi Dîvân-ı A'lâ'ya başkanlık etmektir. Bu divana inşâ, istifâ, işrâf ve arz divanları sahipleriyle nâib-i saltanat, beylerbeyi, atabeg ve pervane katılırdı. Vezir hükümdar adına ferman çıkarabilir, yabancı devlet elçileriyle görüşebilir, suçluları yargılar ve cezalarını belirlerdi. Bazan Dîvân-ı Mezâlîm'e de başkanlık eden vezir örfî davaları sonuçlandırır. Devlet bütçesini düzenler, gerekli yerlere tahsisat ayırır, iktâ tevcihatı yapardı. Meselâ Ziyâeddin Karaarslan, Hârizmlî beylerin lideri Kayır Han'a ve onun emrindeki beylere Erzurum'u iktâ etmiş (İbn Bîbî, I, 431), Doğu Anadolu'ya yaptığı bir yolculuk sırasında çiftçileri bazı vergilerden muaf tutmuştur. Öte yandan vezirler ilâve vergiler de koyabiliyordu. Vezir Sâhib Ata Fahreddin Ali, 684 (1285) yılında Geyhatu Anadolu'ya gelince İlhanlılar için yeni vergiler koymuş, ancak bu vergileri yeterli görmeyen Moğollar hazineyi yağmalamıştır. Ordunun sevk ve idaresini sultanın ardından sonra hânedan mensupları ile vezir üstlenirdi. Bazı kaynaklarda vezirden "mühr-i vezâret ve emâret sahibi" diye bahsedilerek onun askerî yetkilerine işaret edilmiştir (Göksu, s. 274).

Kösedağ Savaşı'nın (1243) ardından sultanların otoritesi zayıfladığından vezirlerin yetkisi daha da artmıştır. Ancak bu defa vezirler İlhanlı hükümdarına hesap vermek, onların isteklerini yerine getirmek zorunda kalmıştır. Çoğu İran asıllı olan vezirler, Moğol hâkimiyetinden sonra İlhanlı hükümdarının menşuruyla vezâret makamına tayin edilirdi. İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın Şemseddin Ahmed b. Osman-ı Lâkûşî'yi Anadolu Selçuklu Devleti'ne vezir tayiniyle ilgili bir menşurda Ahmed Lâkûşî'nin hem Anadolu Selçukluları'nın veziri

hem de İlhan'ın Anadolu'daki nâibi olduğu ifade edilmiş, Anadolu'daki bütün devlet işlerinin ona bırakıldığı belirtilmiştir. Ancak onun bu yetkileri Selçuklu veziri sıfatıyla değil İlhan'ın nâibi olarak aldığı anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçukluları'nda başlıca vezirlik alâmetleri altın divit takımı, kılıç, mühür, sarık, hil'at, mesned, çadır, tuğ, sancak ve nevbetteki ibaretti. Vezirler hâce, sâhib, sâhibü'l-a'zam ve'l-vezîrü'l-muazzam, düstûrû'l-muazzam, Nizâmülmülk ve Kıvâmülmülk gibi unvan ve lakaplar kullanırlardı. Başlıca gelir kaynakları hükümdarın temlik ettiği arazi ve iktâ gelirleriydi. I. Kılıcarslan veziri Ziyâeddin Muhammed'e Elbistan'ı, II. Gıyâseddin Keyhusrev Şemseddin İsfahânî'ye Kırşehir'i iktâ etmiştir. Tokat, Muînüddin Süleyman Pervâne'nin iktâ idi. Vezirlerin ayrıca maaş ve tahsisatları vardı. Vezir Mühezzibüddin Ali'nin devletten yılda 40.000 dirhem maaş aldığı kaydedilmektedir. Savaş ganimetlerinden gelen paylar da vezirlerin gelir kaynaklarındandı. Birçok vezirin büyük servete sahip olduğu ve bunları hayır işlerine vakfettiği bilinmektedir.

Vezirler bazan devletin mukadderatını etkileyen önemli işlere müdahale etmişlerdir. II. Kılıcarslan'ın veziri İhtiyârüddin Hasan, Eyyûbiler'le çıkması kuvvetle muhtemel bir savaşı önlemiş, I. İzzeddin Keykâvus'un idarî işlerini de yürüten hocası Mecdüddin İshak, I. Alâeddin Keykubad gibi güçlü bir hükümdarın iş başına gelmesini sağlamıştır. Mühezzibüddin Ali, Kösedağ Savaşı'ndan sonra İlhanlılar'la bir anlaşma yaparak devletin çöküşünü önlerken Fahreddin-i Kazvîni ve daha sonra gelen bazı vezirler çöküşü hızlandırmıştır. İmar faaliyetlerinde de bulunan vezirler Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde bugün de ayakta olan çok sayıda cami, medrese, kervansaray, han, hamam, çeşme ve türbe inşa ettirmiştir.

Anadolu Selçuklu vezirlerinden on biri İran, biri Türk (Ziyâeddin Karaarslan), biri Ermeni (İhtiyârüddin Hasan) kökenlidir, birinin (Nizâmeddin Hurşîd) kökeni ise tesbit edilememiştir. Vezirlerin on biri ilmiye, üçü askeriyeye sınıftandı. Dört vezir eceliyle ölmüş, biri suikasta kurban gitmiş, üçü idam edilmiş, ikisi taht kavgaları sırasında hayatını kaybetmiş, biri başka bir göreve tayin edilmiş, biri istifa etmiştir; ikisinin âkibeti bilinmemektedir. Bir vezir (Sâhib Ata Fahreddin Ali) yirmi beş, biri on dört yıl, ikisi yedişer yıl, biri beş, biri dört, üçü üçer yıl, üçü de birkaç ayla bir yıl arasında görev yapmıştır (Taneri, sy.

7-8 [1977], s. 52-54; ayrıca bk. Refik Turan, s. 117-121).

Hârizmşahlar. Devlet teşkilâtında büyük ölçüde Selçuklular'ı örnek alan Hârizmşahlar'da da merkezî idarenin başında vezir (hâce-i cihân) bulunurdu. Hükümdarın mutlak vekili olan vezir sadece sultana karşı sorumluydu; melikler, kumandanlar, kâtipler onun emrinde devlet işlerini yürütürdü. Vezir seferde ve seyahatlerde Hârizmşahlar'a refakat eder, bazan kendisi orduları sevk ve idare ederdi; vezirin şahsına bağlı askerî birlikler de mevcuttu. Bu durumda vezirler nazarî olarak vezâret-i tefvîz yetkisine sahipti. Nitekim Hârizmşah Alâeddin Tekiş, Nizâmülmülk Sadreddin Ali b. Mes'ûd el-Herevî'yi geniş yetkilerle vezir tayin etmiştir (Nâsirüddin Münşî-i Kirmânî, s. 94-95). Vezirler hükümdar adına ferman çıkarabilirdi. Şerefülmülk'ün Celâeddin Hârizmşah'ın hazinesine gelir temin etmek için ferman yayımladığı bilinmektedir (Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, Ar. metin, s. 214). Hârizmşah Alâeddin Muhammed b. Tekiş'in, veziri Nizâmülmülk Nâsirüddin Muhammed b. Sâlih'i görevden aldıktan sonra onun yetkilerini altı kişilik bir heyete devretmesi (Horst, II/2-3 [1964], s. 318) bazı sıkıntılara yol açmış, neticede devlet işleri tekrar vezirin yönetimine bırakılmıştır.

Yüksek rütbeli devlet memurları Dîvân-ı A'lâ'da yargılanırdı. Celâeddin Hârizmşah'a karşı isyan eden Atabeg Özbek'in taraftarları Tebriz'de Vezir Şerefülmülk'ün huzurunda yargılanmış, vezir kadiya danıştıktan sonra ikisinin idam edilmesine karar vermiş, diğerleri de çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Kendilerine bağlı birlikleri sevk ve idare eden vezirler sultanın emriyle seferlere katılır ve orduya kumanda ederlerdi. Askerlerin iktâ ve maaşları vezir tarafından karşılanırdı. Vezir Nizâmülmülk Mesud, Bâtınîler ve Karmatîler'e karşı yaptığı başarılı seferleriyle tanınır. Şerefülmülk de Tiflis'i merkez edinip Gürcüler'e karşı seferler düzenlemiştir. Hârizmşahlar'da da vezâret alâmetlerinin başında mühür gelirdi. Hârizmşah Alâeddin Tekiş ve Alâeddin Muhammed b. Tekiş döneminde vezirler altın mızrak taşırdı. Üç tuğâ sahip olan vezirlerin kendilerine has destarları, hil'at, çadır, sancak ve kılıçları vardı. Kapılarında günde üç defa nevbet çaldırma hakkına sahipti. Vezirler Nizâmülmülk, Şerefülmülk, İmâdülmülk, Bahâülmülk, Ziyâülmülk, Muînülmülk lakaplarını, hâce-i cihân ve hâce-i büzürg unvanlarını kullanırlardı. Vezirlerin kendilerine mahsus alâmet ve tevki'leri vardı. Şere-

VEZİR

fülmülk ferman ve belgelere "el-Hamdü-lillâhî'l-azîm, Dîvânü'l-a'lâ ve i'timâd kü-nend" kaydını düşerdi. Vezirin nâibi biz-zat Hârizmşâh tarafından tayin edilir, genellikle sâhib-dîvân-ı inşâ ve tuğralardan seçilirdi.

Maaş ve masraf tazminatı adı altında vezirlere bir ödeme yapılır, bu husus vezâ-rete tayin menşurunda belirtilir ve kaç bin dinar tahsisat alacağı kaydedilirdi. Vezir-lerin kendi iktâ bölgelerinden elde ettik-leri gelirler yanında ülkenin çeşitli yerlerin-deki topraklardan, hatta saltana ait em-lâk ve araziden de a'şâr alırlardı. Şerefül-mülk'ün Irâk-ı Acem'den yıllık 70.000 kü-sur dinar gelir sağladığı bilinmektedir (Mu-hammed b. Ahmed en-Nesevî, Ar. metin, s. 171). Hârizmşâhlar'da da vezirler rüşvet ve tehdit yoluyla haksız kazanç temin edi-yordu. Meselâ Nizâmülmülk Nâsirüddin, Hanefîler'in reisi Burhâneddin'den 100.000 dinar rüşvet almıştı (Taneri, sy. 7-8 [1977], s. 44). Nizâmülmülk Mesud altı yıl, oğlu Sadreddin Ali on yıl, Nizâmülmülk Nâsî-rüddin altı-yedi yıl, Şerefülmülk altı yıl ve-zirlik yapmıştır. Vezirlerden ikisi başka bir göreve getirilirken üçü azledilmiştir. Nizâ-mülmülk Mesud, Bâtınîler tarafından öldürülmüş, Şerefülmülk de Celâleddin Hâ-rizmşâh'ın emriyle idam edilmiştir. Hâ-rizmşâh vezirlerinden dokuzunun ismi tes-bit edilebilmiştir (Gürbüz, s. 75). Vezirler-den üçü ilmiyeden, üçü askeriyeden olup birinin mesleği belli değildir (Taneri, sy. 7-8 [1977], s. 51-54). Hârizmşâhlar'da eya-letlerde de birer vezirin görev yaptığı an-laşılmaktadır. Meselâ Hârizmşâh Alâeddin Muhammed devrinde Zahîrüddin Mes'ûd Nesâ'da, Şerefülmülk ve Muînülmülk Ni-şâbur'da vezirdi. Hârizmşâh Celâleddin'in veziri Şerefülmülk daha önce Cend, Ne-sevî ise Nesâ'da vezirlik yapmıştı. Ayrıca şehzadelerin buldukları yerlerde vezir-leri vardı. Şehzade Gıyâseddin Pîrşâh'ın vezirliğine Kerîmüddin Şerîf en-Nisâbü'rî, Celâleddin'in vezirliğine ise Şehâbeddin Alp Herevî getirilmişti (Gürbüz, s. 178-180).

Delhi Sultanlığı. Delhi Türk Sultanlığı'n-da da hükümdarlardan sonra en yetkili şahıs vezirdir. Devletin bütün işleri vezîr-i memâlik (vezîr-i memleket, vezîr-i mülk) de-nilen vezirin başkanlığında toplanan Dî-vân-ı Vezâret'te (Dîvân-ı A'lâ) karara bağ-lanırdı. Fahreddin Mübârek Şah veziri hü-kümdarın ortağı diye niteler, onun yet-kilerinin kısıtlanmamasını ister (*Âdâbü'l-ğarb*, s. 128). Berenî de akıllı bir vezirden mahrum kalan hükümdarın başarısız ola-cığını söyler (*Fetâvâ-yı Cihândârî*, s. 10).

Vezirler önceleri kalem erbabından seçi-lirdi; Alâeddin Halacî devrinden itibaren askerî sınıftan emîr ve melikler de vezir tayin edilmiştir. Hükümdar sefere çıktı-ğında vezir onun nâibi olurdu; vezirlerin de nâibleri vardı. Vezirlere genellikle iktâ tevcih edilirdi. Vezire bağlı olarak çalışan başlıca divanlar şunlardı: Dîvân-ı Risâlet, Dîvân-ı İnşâ, Dîvân-ı Arz, Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik, Dîvân-ı Berîd, Dîvân-ı Mezâlim, Dîvân-ı Müsâdere (Dîvân-ı Müstahrec). Dî-vân-ı Vezâret'te de vezir nâibi, müşrif-i me-mâlik, müstevfi-i memâlik görev yapardı. Ayrıca çok sayıda kâtip, muhasebeci, âmil, mutasarrıf ve muhasıl bulunurdu. Dîvân-ı Vezâret'in güvenliği şahne-i dîvân-ı vezâ-ret tarafından sağlanırdı (geniş bilgi için bk. Kortel, s. 226-273).

BİBLİYOGRAFYA :

Karahanlılar. *Divânü lugâti't-Türk Tercüme-si*, III, 41; Yüsf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşid Rahmeti Aras), Ankara 1988, beyit nr. 1036, 1766, 2184-2262, 4140; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (nşr. Halîl Hatîb Rehber), Tah-ran 1368 hş., I-III, bk. İndeks; V. V. Barthold, *Mo-ğol İstîlâsına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dur-sun Yıldız), Ankara 1990, s. 273-340; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 2002, s. 40, 165, 168-182, ayrıca bk. İndeks; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, tür.yer.; Ömer So-ner Hunkan, *Türk Hakanlığı: Karahanlılar (766-1212)*, İstanbul 2007, tür.yer. **Gazneliler.** Mu-hammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (nşr. Halîl Hatîb Rehber), Tahran 1368, I-III, bk. İndeks; Nâ-sırüddin Münşî-i Kirmânî, *Nesâ'imü'l-eshâr* (nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1959, s. 39-47; Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akilî, *Âşârü'l-vüzerâ'* (nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tah-ran 1337 hş., s. 150-195; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran: 994-1040*, Edinburgh 1963, s. 57-61; Hasan-ı Enverî, *İşlâhât-ı Divânî Devre-yi Ğaznevî ve Selcûkî*, Tahran 2535 şş., bk. İndeks; Güller Nuhoğlu, *Beyhâkî Tarihine Göre Gazneli-lerde Devlet Teşkilatı ve Kültür* (doktora tezi, 1995), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 228-286; M. Hanefî Palabyık, *Valilikten İmparatorluğa Gaz-neliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 91-92, 99, 109, 116, 118, 153, 166, 167, 173-195, 200, 203-204, 214; Erdoğan Merçil, "Gaz-neliler Divan Teşkilatına Kısa Bir Bakış", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı* (ed. Emine Uyu-maz – Süleyman Kızıltoprak), İstanbul 2005, s. 77-80; a.mlf., "Sebüktegin'in Pendnâmesi", *İTED*, VI/1-2 (1975), s. 202-232; a.mlf., "Meymendî", *DİA*, XXIX, 504; Cihan Piyadeoğlu, "Gazneli Ve-ziri Ahmed b. Abdüssamed'in Sultan Mesud ile Münasebetleri", *TD*, sy. 43 (2006), s. 1-36. **Bü-yük Selçuklular.** Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, bk. İndeks; Müntecebüddin Bedî', *Atebetü'l-ketebe* (nşr. Mu-hammed Kazvîni – Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., tür.yer.; İbnü'l-Kâlânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Zekkâr), bk. İndeks; Beyhakî, *Târîh* (Hüseyinî), s. 91, 125-136, 170, 193, 358, 363, 365, 383, 386, 395, 404, 436, 461, ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII-IX, tür.yer.; Râvendî, *Râhatü's-sudür* (Ateş), I-II, bk. İndeks; *Ahbârü'd-devleti's-*

Selcûkiyye (Lugal), bk. İndeks; İbnü'l-Esîr, *el-Kâ-mil*, IX-XII, tür.yer.; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevîm), Ankara 1968, bk. İndeks; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Bursalan), bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I-VIII, bk. İndeks; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'ü'l-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 29, 66-67, 78, 103, 109, 112, 135, 139, 153, 175, ayrıca bk. İndeks; Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef* (nşr. İkbâl-i Âştîyânî), Tahran 1357 hş., s. 256-282; Seyfed-din Hacı b. Nizâm Akilî, *Âşârü'l-vüzerâ'* (nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1337 hş., s. 203-266; Hândmîr, *Düstârü'l-vüzerâ'* (nşr. Sa-îd-i Nefîsî), Tahran 2535 şş., s. 204; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 136-150, ayrıca bk. İndeks; Abbas İkbâl, *Vezâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûkî* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1338 hş.; H. Horst, *Die Sta-atsverwaltung der Grosselgüqen und Horazm-sâhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964 (özet trc. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Ta-rihi Araştırmaları II", *TAD*, II/2-3 [1964], s. 302-380); Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-İrâk fi'l-Âşârî's-Sel-cûkî*, Bağdad 1385/1965, s. 186-201, ayrıca bk. İndeks; Hasan-ı Enverî, *İşlâhât-ı Divânî Devre-yi Ğaznevî ve Selcûkî*, Tahran 2535 şş., bk. İndeks; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Za-manı*, İstanbul 1976, s. 93-111; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1979-92, I-II, bk. İndeks; III, 155-230; Muhammed Mah-mûd İdrîs, *Rûsümü's-Selâciğa*, Kahire 1983, s. 81-90; Coşkun Alptekin, *Dimâşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, İstanbul 1985, bk. İndeks; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *CHIr.*, V, 203-282; a.mlf., "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yö-netimi" (trc. N. Kaymaz), *TTK Belleten*, XXXVII/147 (1973), s. 365-394; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 170-177, 232, ay-nca bk. İndeks; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Mu-hammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, bk. İndeks; a.mlf., *Sul-tan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 147-154, 193-198, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına* (haz. Abdülkerim Özyayın v.dğr.), İstan-bul 2008, s. 431-433; Salim Koca, "İlk Müslü-man Türk Devletlerinde Teşkilat", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, V, 147-162; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti-nin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (trc. İlyas Kamalov), İstanbul 2007, s. 84-103, ayrıca bk. İndeks; H. Bowen, "Notes on Some Early Seljuqid Viziers", *BSOAS*, XX (1957), s. 105-110; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Ve-zirlik", *TAD*, V/8-9 (1967), s. 75-186; "Vezîr", *İA*, XIII, 313-314; C. E. Bosworth, "Nizâmîyya", *El²* (İng.), VIII, 81-82. **Anadolu Selçukluları.** Râven-dî, *Râhatü's-sudür* (Ateş), I-II, tür.yer.; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye: Selçuknâme* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I-II, bk. İndeks; Hasan b. Abdülmü'min el-Hûfî, *Ğunyetü'l-kâtib ve münye-tü'l-ğâlib* (nşr. Adnan Sadık Erzi), Ankara 1963; Aksarıfî, *Müsâmeretü'l-ahbâr* (trc. Mürsel Ö-ztürk), Ankara 2000, tür.yer.; Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, I-II, bk. İndeks; Münecimbaşı, *Câmiü'd-düvel: Selçuklular Tarihi* (nşr. ve trc. Ali Öngül), İzmir 2001, II, bk. İndeks; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 87-98; Spuler, *İran Moğolları*, tür.yer.; Nejat Kay-maz, *Pervâne Muînüddin Süleyman*, Ankara

1970, s. 31-32, 37, 77, 85, 107, 134, 173; a.mlf., *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009, s. 46, 50-51, 56, 103-104, 128, 130-131, 137, 138, 164; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, tür.yer.; a.mlf., *Türkiye Selçuklularına Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, Farsça metin, s. 1-6, Giriş, s. 1-3; Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık*, Ankara 1974, s. 105-107; a.mlf., *Türkiye Selçukluların Kültür Hayatı*, Konya 1977, tür.yer.; a.mlf., "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezşahlar Vezâreti", *TED*, sy. 7-8 (1977), s. 51-54; Cl.Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, bk. İndeks; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti* (trc. Azer Yaran), Ankara 1988, s. 249-269; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, İstanbul 1995, tür.yer.; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, tür.yer.; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s. 175-176; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010, s. 25, 274, 278, 293-294, 315. **Hârizmşahlar**. Muntecebüddin Bedî', *Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvîni – Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., tür.yer.; Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, *et-Teveşül ile't-teressül* (nşr. Ahmed Behmenyâr), Tahran 1315, s. 75-78, 90-118, 120-121; Râvendî, *Râhatü's-sudür* (Ateş), I-II, bk. İndeks; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Muhammed b. Ahmed en-Neşevî, *Siretü's-Sultân Celâleddin Mengüberti* (nşr. O. Houdas), Paris 1891, tür.yer. (Farsça trc. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1344 hş., tür.yer.; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* (Öztürk), tür.yer.; Nâsırüddin Münşi-i Kirmânî, *Nesa'imü'l-eshâr* (nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1959, s. 94-97; Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akilî, *Âşârü'l-üzerâ'* (nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1337 hş., bk. İndeks; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgügen und Horazmşahs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964 (özet trc. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *TAD*, II/2-3 [1964], s. 302-380); Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of the Khwarazmshahs*, Karachi 1978, bk. İndeks; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, tür.yer.; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, bk. İndeks; Meryem Gürbüz, *Harizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat* (doktora tezi, 2005), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 64-90, 178-180; Aydın Taneri, "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezşahlar Vezâreti", *TED*, sy. 7-8 (1977), s. 17-54; M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, V/1, s. 279-280. **Delhi Sultanlığı**. Fahreddin Mübârek Şah, *Âdâbü'l-harb ve's-secâ'a* (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran 1346 hş., tür.yer.; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâşirî*, I, 454-456, 459; II, 13, 58, 83, 86; Berenî, *Fe'tâvâ-yı Cihândârî: The Political Theory of the Delhi Sultanate* (trc. Mohammad Habib – Afsar Umar Salim Khan), New Delhi, ts., tür.yer.; a.mlf., *Târîh-i Firûzşâhî* (nşr. Seyyid Ahmed), Osnabrück 1981, s. 94-95, 307, 526, 583, 588; İbn Battûta, *Seyahatnâme* (trc. A. Sait Aykut), İstanbul 2004, I-II, bk. İndeks; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât (1206-1414)*, Ankara 2006, s. 226-273.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

Eyyübiler. Fâtımîler'in özellikle son dönemlerinde güçlü ve etkin vezirlerin iş başına geldiği, bunlardan bir kısmının hali-feleri ikinci planda bırakacak kadar yönetime hâkim olduğu bilinmektedir. Fâtımî Devleti'nin son veziri Selâhaddin-i Eyyübî kurduğu Eyyübî Devleti'nde vezir unvanlı bir görevliye yer vermemiştir. Kendisi Fâtımîler'in veziri iken şerhî kâtibi ve Dîvân-ı İnşâ başkanı olan Kâdî el-Fâzîlî yeni devlette de aynı konumunda tutmuştur. Bunda Selâhaddin'in Fâtımî vezirliği döneminde bizzat yaşadığı tecrübenin etkisi vardır (*EI²* [İng.], XI, 190). Kaynaklarda, Safî b. Kâbız ve İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî'nin Selâhaddin'in vezirleri diye gösterilmesi, birincisinin sultanın Dimaşk'taki emvâlinin idaresiyle görevlendirilmesi, İmâdüddin'in Dîvân-ı İnşâ'nın başına getirilmesiyle ilgilidir. Selâhaddin-i Eyyübî her ne kadar kendisine bir vezir tayin etmemişse de tâbi meliklerin vezirleri bulunuyordu. Kardeşi el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin ve onun oğlu el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddin Muhammed'in meşhur veziri Safiyüddin b. Şükr bunlar arasında sayılabilir. İleriki dönemlerde bu uygulama devam etmiş, Eyyübîler'in Mısır ve Suriye kollarında ayrı ayrı vezirler görevlendirilmiştir.

Eyyübîler'de vezirlik Abbâsiler ve Fâtımîler'de görülenden farklı değildir. Vezir burada da sultanın en önemli yardımcısı ve bürokrasinin başı konumundadır; Dîvân-ı İnşâ'nın yönetimini de elinde tutuyor, zaman zaman Dîvân-ı Ceyş üzerinde tasarrufta bulunuyordu. Büyük sultana tâbi melikliklerde de Safiyüddin b. Şükr'e yakın yetkilere sahip birçok vezire rastlamak mümkündür. Bunlar arasında yakınlıkları sebebiyle sultanlar üzerinde büyük tesiri bulunanlar, yaş küçük sultanlar adına idareyi üstlenenler, güçlü bir emirle birlikte yönetimi paylaşanlar, barış görüşmelerini ve yazışmaları yürütenler ve sefere çıkanlar vardı. Kalkaşendî'nin naklettiği Eyyübîler zamanına ait bir vezâret tevkiinde orduların hazırlanmasında da vezirin yetkili olduğuna işaret edilmektedir (*Şubhu'l-a'sâ*, XI, 40). Kaynaklarda askerî sınıfa mensup vezirlerden Muînüddin ile Fahreddin b. Şeyhüşşüyûh'un savaşlarda orduya kumanda ettikleri belirtilmektedir.

Eyyübî vezirleri öncelikle maliyeden sorumluydu. Kalkaşendî'nin kaydettiği tevki'de vergilerin tahsili, gelir getiren yerlerin teftişi gibi hususlara özellikle vurgu yapılmaktadır. Diğer kaynaklarda da buna dair bilgiler vardır. el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyübî idarî ve malî divanların kontrolünü veziri Muînüddin b. Şeyhüşşüyûh'a

bırakmıştır. Muînüddin'in, Mısır'daki hırstıyanların yolsuzluk yaptığını iddia ettikleri patriklerini görevden uzaklaştırmak üzere düzenledikleri toplantıya yanına maliye bürokratlarını alarak katılması ve neticede patriğin para cezası ödeyerek görevini sürdürmesi yolunda alınan kararı bizzat uygulaması (Mekîn, XV [1955-57], s. 142) vezirlerin malî görevlerine dair örnekler arasındadır. Eyyübîler'in Dimaşk kolu sultanlarından el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin İsmâil'in hazineye aktarılan gelirlere ait kayıtlardaki tutarsızlık hususunda veziri Emînüddeve'den açıklama istemesi de burada zikredilmelidir. Safiyüddin b. Şükr'ün Dîvân-ı emvâl'in başındaki görevlilere uyguladığı baskılar ve gerçekleştirdiği müsaderelelere dair örnekler sıkça rastlanmasında bu bağlamda dikkat çekicidir. Vezirlerin büyük çoğunluğu kalemiyeye veya ulemâ sınıfına mensuptu; bu sebeple onlar için "es-sâhib" lakabı kullanılmıştır. Bu vezirler arasında, Selâhaddin-i Eyyübî'nin kardeşi el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin'in vezirlerinden Sanîatülmülk İbnü'n-Nahhâl ve Dimaşk kolu sultanlarından Ebû'l-Hayş el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin İsmâil'in veziri Emînüddeve gibi mühtediler de mevcuttur.

Memlûkler. Memlûkler de kurumlarını oluştururken kendilerinden önceki müsülman devletlerden, özellikle de Eyyübîler'den büyük ölçüde faydalanmıştır. Kalkaşendî'nin Eyyübîler ve Memlûkler'in idarî teşkilâtını ayırım yapmadan anlatması (*Şubhu'l-a'sâ*, IV, 5 vd.) bu iki devletin kurumları arasındaki bağlantıyı teyit eder. Nitekim ilk Memlûk vezirleri Şerefeddin Hibetullah b. Sâid el-Fâizî ve Tâceddin b. Bintü'l-Eaz, Eyyübîler devrinde malî divanlarda önemli görevler üstlendiklerinden vezirlik kurumunu bilen kimselerdi. Ancak Memlûkler devrinde saltanat nâibliğinin devamlı bir statüye dönüşmesiyle vezirlik kurumu ikinci planda kalmış, askerî bir yapıya sahip Memlûk Devleti'nde vezirlerin yetki alanı daralmış ve genelde maliye ile sınırlı hale gelmiştir. Fâizî, Bahâeddin b. Hinnâ, İbnü's-Sel'ûs ile bazı asker kökenli vezirler hariç Memlûk vezirleri ümerânın üstünde bir güç elde edememiş, kendi görev alanları dışındaki idarî sisteme müdahalede bulunamamıştır. Daha sonra üç dönem geçiren vezirlik her dönemde biraz daha önemini yitirmiştir. Devletin kuruluşundan Muhammed b. Kalavun'un ikinci saltanatının sonuna kadar gelen (1250-1309) ilk dönemin vezirleri hali-felerine nisbetle daha etkin görev yapmıştır. Kalavun'un tahta çıkmasından ki-